Shahid Bahonar University of Kerman

Iranian Civilization Research

Online ISSN: 2821 - 0867

Homepage: https://jic.uk.ac.ir

Iranian Civilization Research, Volume 7, Issue 1 - Serial Number 13, June 2025

A comparative study of the themes of historical wooden Minbar inscriptions in Iran

Mohammad Madhoushian Nejad[1]✉ | **Atefeh Poursalehi**[2]

1. Corresponding Author, Assistant Professor, Department of Handcraft, Faculty of Art, Alzahra University, Tehran, Iran. E-mail: Mmadhoushian@alzahra.ac.ir
2. Assistant Professor, Department of Handcraft, Faculty of Art, Alzahra University, Tehran, Iran. E-mail: A.Poursalehi@alzahra.ac.ir

Article Info

Article type:
Research Article

Article history:
Received: *12 Jan 2025*
Revised: *28 April 2025*
Accepted: *01 June 2025*
Published online: *25 June 2025*

Keywords:
wooden minbar,
inscription,
Quranic verses,
poems,
Shiia themes.

ABSTRACT

In Islamic art, inscriptions on wooden minbars (pulpits) are vital conduits for conveying religious, political, and cultural messages across generations. This study examines the evolution of inscription themes on Iranian wooden minbars from the Seljuk to the Qajar periods, focusing on 31 selected examples. Utilizing a qualitative approach, the research combines descriptive-analytical and comparative methods. Data collection involved library research, field surveys, and online resources. The study emphasizes inscriptions contemporary with each minbar's construction, acknowledging challenges such as limited access and preservation issues. The study of inscriptions on Iranian wooden minbars from the Seljuk to the Qajar periods reveals a clear evolution in thematic content, closely tied to broader religious, political, and cultural shifts in society. In the earlier centuries (4th–7th AH), inscriptions primarily featured Quranic verses with a strong emphasis on monotheistic beliefs, reflecting the era's spiritual intensity and ruler patronage. As time progressed, especially from the Safavid period onward, the emergence of Shi'a themes, hadiths, and invocations became more prominent, aligning with the institutionalization of Shi'ism in Iran and the state's use of religious art for political legitimacy. By the Qajar era, a notable transition toward religious poetry in inscriptions indicates an effort to communicate spiritual ideas more accessibly to the general population. The use of the Persian language and elegant Nasta'liq script in these poetic inscriptions further supports this trend. Overall, the inscriptions not only serve as decorative or religious texts but also as historical documents that reflect the dynamic interplay between religion, power, and artistic expression in Iran's Islamic heritage.

Cite this article: Madhoushian Nejad, Mohammad & Poursalehi, Atefeh. (2025). A **comparative study of the themes of historical wooden Minbar inscriptions in Iran**. *Iranian Civilization Research*, 7 (1), 192-213.
DOI: 10.22103/JIC.2025.23979.1359

© The Author(s).

Publisher: Shahid Bahonar University of Kerman.

English Extended Abstract

1. Introduction

Inscriptions on works produced by Muslim artists, regardless of script, execution method, or overall structure, contain information and transmit ideas and thoughts across generations. Inscriptions, generally associated with religious and sometimes political themes, occupy designated spaces for written communication. Wooden minbars (pulpits) exemplify the close relationship between function and inscribed content. Originally designed to enhance the speaker's connection with the audience, the minbar evolved throughout Islamic history into a specialized space for interpreting religious principles. Consequently, it became a powerful political and religious tool, its surfaces frequently adorned with inscriptions on diverse themes. These texts reflect the prevailing beliefs and thoughts of their time, offering valuable insights into the religious, social, and cultural contexts. They represent a fusion of Islamic spirit and the artistic sensibilities of Iranian craftsmen. This research classifies the content of inscriptions on historical wooden minbars in Iran from the Seljuk to the Qajar periods. The central research question is: What was the range of content in the inscriptions on Iranian wooden minbars from the Seljuk to the Qajar periods, and what themes did they encompass? This research is significant because most studies on minbars focus on structure and decoration, with fewer investigations (often case-by-case) exploring the diverse themes of the inscriptions. This study aims to establish a clear trajectory of themes and historiography within the broader context of Islamic wooden art in Iran, thus highlighting the need for this research.

2. Research Methodology

This fundamental research employs a qualitative approach, utilizing descriptive-analytical and comparative methods to examine the selected samples. Data was collected through library and documentary research, field surveys, and online resources. The study's population comprises 31 minbars, selected through targeted sampling. It is acknowledged that some wooden minbars have been lost throughout history, their numbers unknown. Therefore, there may be unrecorded or inaccessible examples not included in the study's population. The analysis focuses on inscriptions contemporary with the minbar's construction. Due to limitations such as protective glass, low lighting, and space constraints, some images were captured at suboptimal angles and with poor lighting.

3. Discussion of Results & Conclusions

A strong emphasis on Quranic verses, supplications, and invocations is evident in the 4th and 5th centuries AH. Many scholars consider these two centuries a golden age of Islamic art due to the strengthening of religious beliefs and the support of rulers for religious expression. The prevalence of these themes likely served as a means for Muslim rulers to promote their beliefs through art. The political and economic stability of this period, marked by the rise of dynasties like the Samanids and Seljuks, facilitated investment in art and architecture. Consequently, rulers, seeking to disseminate religious teachings, commissioned and constructed religious buildings and works such as wooden minbars.

These same themes reappeared in the subsequent period (6th and 7th centuries AH), though with less intensity. Art in this era was employed to legitimize rule and reinforce established teachings. The

English Extended Abstract

construction of mosques, schools, shrines, and magnificent religious buildings reflects the importance of religion in society and the patronage of rulers towards religious art.

While religious themes were again emphasized by most inscription writers in the 8th and 9th centuries AH, topics such as hadith, prayers, and invocations gradually appeared alongside Quranic content. Several factors may explain this shift. The Safavid dynasty's establishment of Shi'ism as the official religion of Iran led to the manifestation, development, and expansion of religious art. Shah Abbas's use of art to consolidate power and legitimize his rule exemplifies this trend.

From the 12th century until the late Qajar period, religious (and predominantly religious) poetry held the highest prevalence among other themes. Considering the Qajar era as a transitional phase from traditional to modern education, the increased use of religious poetry in inscriptions can perhaps be attributed to a confluence of factors, including religious culture and social conditions. Poetry likely offered a more accessible means of conveying religious concepts in simple and fluent language to the common people. The use of Persian language and the Nasta'liq script in some poems supports this claim.

4. Conclusion

In the 4th and 5th centuries AH saw the use of Quranic verses with monotheistic themes on minbars. Despite the flourishing of Persian and Arabic language and literature, literary texts were rarely used on minbars during this period. This trend continued until the rise of Shi'a governments in Iran. From the Safavid era onward, Shi'a themes were prominently inscribed on minbars. Gradually, in subsequent centuries, the themes of wooden minbar inscriptions shifted towards the relationship between humanity and God, and spirituality. Prayers and hadith were used more frequently compared to previous centuries. This pattern changed again in the Qajar period, with inscriptions featuring poetry becoming more common than Quranic verses.

پژوهشنامه تمدن ایرانی
شاپا الکترونیکی: ۰۸۶۷-۲۸۲۱
Homepage: https://jic.uk.ac.ir
دانشگاه شهید باهنر کرمان

پژوهشنامهٔ تمدّن ایرانی، سال هفتم، شمارهٔ یک (پیاپی ۱۳)، بهار و تابستان ۱۴۰۴

خوانش تطبیقی مضامین کتیبه‌های منابر چوبی تاریخی در ایران (دوران سلجوقی تا قاجار)

محمدمدهوشیان نژاد[۱] ✉ | عاطفه پورصالحی[۲]

۱. نویسنده مسئول، استادیار و عضو هیئت علمی، گروه صنایع دستی، دانشکده هنر، دانشگاه الزهرا، تهران، ایران. رایانامه: Mmadhoushian@alzahra.ac.ir
۲. استادیار و عضو هیئت علمی، گروه صنایع دستی، دانشکده هنر، دانشگاه الزهرا، تهران، ایران. رایانامه: A.Poursalehi@alzahra.ac.ir

اطلاعات مقاله

نوع مقاله: مقاله پژوهشی

تاریخ دریافت: ۱۴۰۳/۱۰/۱۴

تاریخ بازنگری: ۱۴۰۴/۰۱/۰۱

تاریخ پذیرش: ۱۴۰۴/۰۳/۰۷

تاریخ انتشار: ۱۴۰۴/۰۴/۲۵

کلیدواژه‌ها:
منبرچوبی،
کتیبه،
آیات قرآن،
اشعار،
مضامین شیعی.

چکیده

در زمینه مطالعه هنر کشورهای اسلامی، کتیبه‌ها همچون عناصری معنایی و تزئینی، از مهم‌ترین ابزارها در راستای بیان و گسترش باورها و سیاست‌های مذهبی حاکم بر جامعه محسوب می‌گردند. هنرمندان مسلمان بسترهای مختلفی را برای این مهم برگزیده‌اند که منابر چوبی ازجمله آنها هستند. منبرها علاوه بر کارکردهای سیاسی و فرهنگی، نقشی مهمی در اشاعه و ترویج مبانی دینی داشته‌اند. بر همین بنیان، هدف از نگارش تحقیق حاضر، طبقه‌بندی و مطالعه سیر تطوری مفاهیم و محتواهای مندرج بر کتیبه منابر چوبی تاریخی در ایران است. در این راستا سوالات پژوهش بدین صورت است: محتوا و مضامین کتیبه‌های منابر چوبی تاریخی ایران چیست و سیر تحول آنها چگونه است. با خوانش آنها چه میزان اطلاعاتی بدیعی از شرایط فرهنگی و مذهبی دوران ساخت منابر، قابل استخراج است؟ رویکرد تحقیق به‌صورت تحلیلی-توصیفی است که اطلاعات آن به روش کتابخانه‌ای و با پیمایش‌های میدانی تدوین شده است. نتایج تحقیق نشان داد: از سده ۴ تا ۹ هق منابر عمدتا با آیاتی از قرآن مجید منقوش می‌شدند و در دوره‌های بعد با شیعی شدن حکومت در عصر صفوی، تاکید بر روی مضامین شیعی به شکل واضحی قابل مشاهده است. این تاکید از سده‌های ۱۱ تا آخر دوره‌ی قاجار، در کنار آیات، بیشتر در غالب اذکار و اشعار مشاهد شده است. علت این تغییر می‌توان را در تحولاتی که در ساختار نگرش حکومت و تاثیر گرایش به دیدگاه‌های غربی رخ داده است جستجو نمود.

استناد: مدهوشیان نژاد، محمد؛ پورصالحی، عاطفه (۱۴۰۴). **خوانش تطبیقی مضامین کتیبه‌های منابر چوبی تاریخی در ایران (دوران سلجوقی تا قاجار)**. *پژوهشنامه تمدن ایرانی*، ۷ (۱)، ۱۹۲-۲۱۳.

DOI: 10.22103/JIC.2025.23979.1359

ناشر: دانشگاه شهید باهنر کرمان.

© نویسندگان.

۱- مقدمه

۱-۱ بیان مسئله

اساساً کتیبه‌نویسی بر روی آثار تولید شده توسط هنرمندان مسلمان فارغ از نوع خط، شیوهٔ اجرا و ساختار کلی، به جهت محتوا، ذخیره‌ساز اطلاعات و انتقال دهنده اندیشه‌ها و تفکرات از نسلی به نسل دیگر هستند. به معنای دیگر، کتیبه‌ها به لحاظ ماهیت مکتوب خود، مبین ایده‌ها و اندیشه‌های دوره تاریخی خود هستند. کتیبه به فضایی گفته می‌شود که در آن مطالبی به نگارش درآمده باشند و عموما با مضامینی مذهبی و گاهاً سیاسی همراه می‌شدند. به‌هرحال، ازجمله ساحت‌هایی که ارتباط فراوانی بین کارکرد آن و محتوای کتیبه‌ها می‌توان درنظر داشت، منبرهای چوبی هستند. در واقع منبر در ابتدا به‌دلیل استیلای خطیب بر مستمعان و پیوند بهتر متکلم با مخاطب، ساخته شد؛ اما به‌تدریج در طی تاریخ اسلام، به‌عنوان فضایی خاص برای تاویل و تفسیر بنیان‌های دینی، موقعیت ویژه‌ای را به خود اختصاص داده است. بدین ترتیب منبر به مثابه‌ی ابزار قدرتمند سیاسی و مذهبی به‌شمار رفت و سطوح بدنه آنها همواره بستری جهت جلوه‌نمایی و نگارش کتیبه‌ها با مضامین مختلف بوده است. به‌نظر می‌رسد که این متون انعکاسی از باورها و اندیشه‌های قاهر بر جامعه دوره خود بوده است و حاوی اطلاعات ارزشمندی از اوضاع مذهبی، اجتماعی و فرهنگی زمان خویش هستند. در واقع آنهارا می‌توان مظهری از تلفیق روح اسلامی با ذوق هنری صنعتگر ایرانی محسوب نمود. به همین منظور هدف تحقیق: طبقه‌بندی محتوایی کتیبه‌های منبرهای چوبی تاریخی از دوره سلجوقی تا قاجار در ایران است. با توجه به این موضوع، سوال تحقیق اینگونه است: تنوع محتوایی کتیبه‌ها در منبرهای چوبی ایران از دوره سلجوقی تا قاجار چگونه بوده و حاوی چه مضامینی است. اهمیت این پژوهش از آن رو است که اکثر مطالعات صورت گرفته در باره منبرها، از منظر ساختار و مسائل تزیینی بوده و کمتر(به صورت موردی) به بررسی کتیبه‌ها با مضامین مختلف پرداخته‌اند. بدین سبب می‌توان به سیر روشنی از مضامین و تاریخ- نگاری کتیبه‌ها در مطالعات آثار چوبی اسلامی ایران دست یافت که ضرورت تحقیق حاضر را دوچندان می‌نماید.

۱-۲ پیشینه تحقیق

تاکنون پژوهشگران هنر ایران در خصوص کتیبه‌ها به مطالعات گوناگونی بر روی آثار و اجزای مختلف بناهای مذهبی پرداخته‌اند. در حیطه کتیبه آثار چوبی نیز خوانش‌هایی از آثار علی‌الخصوص درها و صندوق قبرها به‌صورت محلی و منطقه‌ای در شمال و شرق کشور انجام شده است. این اتفاق در مورد کتیبه‌های منابر چوبی تا به حال محقق نگشته است و مطالعات آنها تنها به‌صورت موردی و با تحلیل اجزا و تزیینات منبر همراه شده، که اهم آنها بدین شرح است: ناصری، میری (۱۴۰۱) درمقاله «مقدمه‌ای بر دست ساخته‌های چوبی قرون هشت تا یازده هجری قمری» به خوانش کتیبه منبر مسجد جامع سوریان بوانات پرداخته‌اند. شراهی و موسوی‌نیا (۱۳۹۹) بررسی ابعاد شکلی و تزئینی منبر مسجد جامع نقوسان تفرش، روایتی مفصل از اجزای جداشده و ازهم گسیخته منبر به‌همراه قرائت کتیبه آن دارند. شیخی (۱۳۹۸) در مقاله «مطالعه تطبیقی مضامین کتیبه‌ها در آثار چوبی وابسته به معماری در حرم مطهر امام رضا (ع)» به کتیبه منبر خاتم موجود در موزه آستان قدس رضوی نیز اشاره می‌نماید. نوروزی قره قشلاق و همکاران (۱۳۹۸) در بخشی از مقاله «بررسی تطبیقی دو منبر دوره سلجوقی و ایلخانی» (مشکول و نایین)، به مطالعه کتیبه‌های منبر مذکور – پرداخته‌اند. شیشوانی (۱۳۹۸) درپایان نامه، «طراحی و اجرای کتیبه پرده براساس مطالعه کتیبه های منابر چوبی سلجوقی و ایلخانی» با مطالعه بر روی نقوش و کتیبه چند منبر از دوره‌های مذکور به ساخت یک اثر هنری اهتمام ورزیده است. عرب (۱۳۹۵) در مقاله‌ای با عنوان: «منبر چوبی مسجد پاچنار وشنوه» به تشریح اجزای منبر و خوانش کتیبه‌های آن پرداخته است. دهقانی و سامانیان (۱۳۹۴)

در مقاله «بررسی تطبیقی طرح و نقش منبر مسجد جامع نائین و منبر مسجد جامع سوریان» کتیبه دو منبر را مقایسه نموده‌اند. مشابه آن را هاشمی (۱۳۹۳) در پایان نامه مقطع کارشناسی ارشد «باز آفرینی نقش مایه‌های منابر سلجوقی در طراحی و ساخت قندیل چوبی» انجام داده و کتیبه دو منبر برزرود و منبر فریزهند را مقایسه نموده است. از این دست پایان‌نامه‌ها می‌توان به، شیخ بیگلو (۱۳۹۳) «طراحی و ساخت منبر چوبی بر اساس نمونه‌های دوره ایلخانی »(منابر مسجد جامع اصفهان و نائین) و شریعتی (۱۳۹۲) «بررسی ویژگی‌های شاخص منبرهای چوبی دوره اسلامی ایران» اشاره داشت. البته قرائت‌های دیگری از کتیبه سایر منابر در مقالات، احمدی و عبدالهی دمنه (۱۳۹۲) «فن شناسی منبر و آرایه‌های چوبی مسجد جامع روستای سرآور گلپایگان» و همچنین گلندوز (۱۳۹۱) «بررسی ویژگی‌ها و زیبایی‌شناسی منبر مشکول شاهکار هنرهای چوبی جهان اسلام» نیز مشاهده شده است. تحقیقات پراکنده علمی دیگری نیز وجود دارند که اشاره‌ای گذرا به کتیبه یکی از منابر چوبی تاریخی داشته‌اند که از ذکر آنها صرف‌نظر شده است. اغلب این منابع به مطالعه کلیاتی از منابر سلجوقی تا تیموری اختصاص داشته‌اند و هیچ منبعی به‌طور مستقل به مطالعه تطبیقی کلیه کتیبه‌های منابر چوبی تاریخ‌دار (صفوی و خصوصا قاجار)در ایران نپرداخته است. درواقع وجه تمایز مقاله حاضر با مقالاتی که ذکر شد، فاصله گرفتن از مطالعه موردی آثار مورد بحث و ایجاد نگاهی با افق وسیع‌تر به جریان مفهومی قابل فرض آثار از دوره سلجوقی تا قاجار است. درحقیقت، دسته‌بندی، مطالعه و تحلیل محتوایی این کتیبه‌ها می‌تواند بیانگر تغییرات تدریجی نگاه، نیت و اعتقادات سازندگان و سفارش دهندگان منبرها به عنوان یک اثر هنری با کاربرد مذهبی و اجتماعی دانست که نقطه عطف پژوهش حاضر است.

۱-۳ روش تحقیق

با توجه به موضوع پژوهش و نمونه‌های مورد بررسی، تحقیق از نوع بنیادای بوده که با رویکرد کیفی به روش توصیفی – تحلیلی و تطبیقی، به مطالعه داده‌ها پرداخته شده است. اطلاعات تحقیق از طریق: مطالعات کتابخانه‌ای و اسنادی، به‌همراه پیمایش‌های میدانی و تحقیق در منابع اینترنتی، گردآوری شده است. تلاش گردیده تا تمامی منبرهای چوبی تاریخ‌دار دارای کتیبه در ایران بررسی شوند. منظور از داشتن کتیبه، ابتدا محرز بودن سال ساخت و همچنین دارا بودن متن با هر مضمونی(آیات، احادیث، شعر و غیره)، به‌جزء نام: سازنده و یا حامی است. از همین رو، علی رغم شناسایی دست‌کم ۵۰ منبر چوبی از دوره سلجوقی تا قاجار در ایران (که تنها تعداد ۲۴ منبر چوبی به ثبت ملی رسیده است)، جامعه آماری تحقیق حاضر ۳۱ منبر را، با روش هدفمند، شامل می‌شود. ناگفته نماند متاسفانه در طول تاریخ برخی از منبرهای چوبی از بین رفته‌اند که تعداد آنها بر ما پنهان است، به‌طور مثال منبر ایلخانی مسجد روستای اسنق در هریس به‌دلیل فرسودگی به‌عنوان هیزم توسط اهالی بومی در سال‌های اخیر سوزانده شده و فقط چند کتیبه از آن بر روی دیوار مسجد، برجای مانده است. از این رو، امکان وجود نمونه‌های معرفی نشده و یا غیر قابل دسترس وجود دارد که در جامعه آماری تحقیق قرار ندارند . در روند مطالعه معیار قضاوت، کتیبه‌هایی است که در زمان ساخت منبر نگاشته شده باشند و کتیبه‌های الحاقی (در صورت محرز بودن) در سده‌های بعد (مسجد جامع گرگان، مسجد جامع ابیانه و غیره) مورد مطالعه قرار نگرفته است. همچنین به علت محدودیت در عکاسی برخی از آثار نظیر: شیشه محافظ، نور کم، کمبود فضا و غیره، برخی تصاویر با زاویه نامناسب و نور کم تهیه شده است.

۲- منبر و خطابه

منبرها از مهم‌ترین رسانه‌ها و ابزار انتقال پیام از زمان حضرت رسول، حکومت اسلامی و اهل‌بیت ـ علیهم السلام ـ در قالب خطابه و سخنرانی بوده است. همین جایگاه ویژه و رسانه‌ای منبر بود که در طول تاریخ اسلام، بر سر تسلط مسجد جامع شهر (که محل تصمیم‌های بزرگ بود) بحث‌ها، جدل‌ها و منازعات بسیاری انجام می‌شد. در واقع، مسلمانان جایگاه والای منبر را به تبعیت از رسول اکرم (ص) بسیار مقدس و منزه می‌پنداشتند. از دیدگاه آن‌ها، نشستن خطیب یا امام جمعه در جایگاه پیامبر، الزاماتی مانند: در پیش گرفتن راه و سبک زندگی حضرت را برای وی درپی داشته است. اگر این اتفاق محقق نمی‌شد و افرادی بی‌صلاحیت و بی‌کفایت بر روی منبر می‌رفتند، با اعتراض مردم مواجه می‌شدند. مردمی که پای منابر علمای دینی می‌نشستند، ضمن دریافت احکام دینی و بهره‌گیری از دستورات اخلاقی ائمه دین با آخرین اخبار روز آشنایی پیدا می‌کردند. (شیخ محمدی، ۱۳۹۷: ۱۱۹). نتیجتاً می‌توان دو کارکرد اساسی، اطلاع‌رسانی و آموزش عمومی را در قالب یک رسانه با نفوذ، از دیگر کارکردهای منبر بارزتر دانست. اعتبار این رسانه به‌جهت وجاهت دینی فرستنده پیام آن است، و کار خطیبی که بر روی آن می‌نشیند نیز مشتمل‌بر یادآوری فرایض و توجه دادن به عوامل نیک و یا تیره بختی دنیوی و اخروی می‌باشد. این مهم با حکایت و داستان‌های آموزنده اخلاقی محقق می‌شد، از این رو بود که خطیب را عالم تذکیر و قصص می‌خواندند.

۳- منبرهای چوبی تاریخی ایران

احتمالا منابر چوبی بسیاری در طی دوران اسلامی ایران ساخته شده که به دلایل مختلفی نظیر: آتش‌سوزی، آسیب‌های بیولوژیکی و عدم نگهداری درست، از بین رفته‌اند. بر مبنای آثار برجای مانده می‌توان گفت، هنرمندان نجار مضاف بر آذین‌بندی بدنه منابر با فنون مختلف چوبی، بعضاً کتیبه‌هایی را با مضامین مختلف روی آنها نقر نموده‌اند. کتیبه‌ها اغلب در کنار تزیینات متنوع منابر به مثابه یکی از گویاترین اسناد و منابع جهت ثبت تفکرات و گرایش‌های دینی و مذهبی هنرمندان، حامیان، سفارش دهندگان و صاحبان آثار، حکاکی می‌شدند. البته امروزه تعاریف مختلفی از کتیبه ارائه شده است که در اینجا از ذکر آنها خودداری می‌شود. به‌منظور درک بیشتر و تحلیل بهتر اطلاعات، نمونه‌ها در قالب سده‌های تاریخی نزدیک به حکومت‌های شکل گرفته در جغرافیای ایران امروزی، دسته‌بندی و معرفی می‌گردند.

۳-۱- قرون ۵ تا ٦ ه‍ق (سلجوقیان)

در روستای تاریخی ابیانه کاشان، مسجد جامعی با منبر تاریخی به سال ساخت ۴۶۶ه.ق وجود دارد. چندین کتیبه با خط نسخ، نستعلیق و کوفی بر روی این منبر حفر شده است. در قسمت مسندگاه منبر عبارت: «هو العلی الکبیر لا اله الا الله محمد رسول الله علیا ولی الله حقا حقا» به‌همراه نام حامی و سازندگان به قلم نسخ کنده‌کاری شده است. همچنین قسمت‌هایی از آیت الکرسی بر روی بدنه حکاکی شده است. با توجه به مرمت اساسی در دوره قاجار، به‌نظر منبر از فرم اصلی خود خارج شده و احتمالاً قسمت‌های باقی مانده آیت‌الکرسی از بین رفته و با آرایه‌های گیاهی جایگزین شده است. یکی دیگر از قدیمی‌ترین منابر تاریخ‌دار ایران در روستای نقوسان تفرش به سال ساخت ۵۴۱ه.ق شناسایی شده است. به دلایلی اجزای منبر از یکدیگر جدا شده بودند که در سال‌های اخیر بازسازی شده است. بر روی این منبر مجموعا تعداد یازده کتیبه حفر شده است. ۲ کتیبه به خط کوفی و ۹ کتیبه دیگر به خط نسخ می‌باشند که شامل: شهادتین، اسما الحسنی، آیه ۱۶سوره غافرو آیه ۱۸ آل عمران هستند. (تصویر ۳-۱)

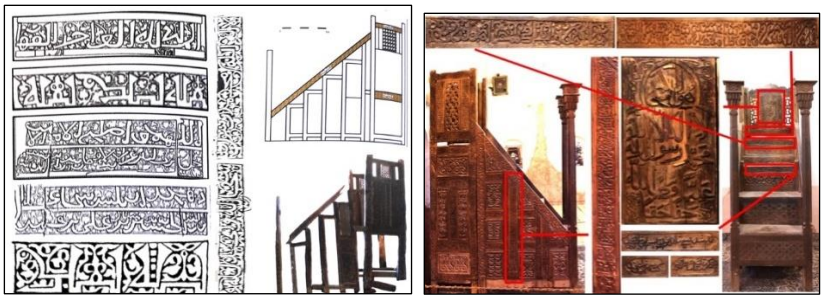

تصویر ۳-۱- کتیبه‌های: (راست) منبر مسجد جامع ابیانه،(نگارندگان) (چپ) مسجد روستای نقوسان تفرش (پرونده ثبتی اثر)

مسجد روستای مشکول شهر کوثر از توابع اردبیل با تاریخ ساخت ۵۴۲ ه.ق از جمله دیگر منابر برجای مانده از سده ۶ ه.ق، است. یازده کتیبه عمدتاً روی چارچوب منبر وجود دارد که همگی به خط کوفی نگارش شده‌اند. (ملکی گلندوز و محمدی، ۱۳۹۱: ۱۰). احتمال وجود کتیبه‌های دیگر به‌دلیل مفقود شدن بعضی از اجزا و پوسیدگی بدنه نیز وجود دارد. مضمون کتیبه‌ها: آیت‌الکرسی، سوره توحید، بخشی از آیه ۱۶سوره غافر، شهادتین، چند بیت شعر فارسی (قسمتی ابتدای آن از بین رفته است) و کتیبه‌ای «لکاتبه و لقاریه و لمن یکن فیه و لمن قال آمین رب العالمین فمن» است. (تصویر ۱) برخی از محققین بر این باورند که کتیبهٔ فوق رابطه مستقیم با سوره حمد دارد. یعنی، برخی از علمای اهل سنت معتقدند که واجب است بعد از خواندن سوره حمد عبارت «آمین رب العالمین» گفته شود(استادی، ۱۳۸۵: ۱۳۲). یک سال پس از ساخت این منبر(۵۴۳ه.ق)، در امامزاده اسماعیل روستای برزرود نطنز منبر چوبی کم‌نظیری ساخته شد که روی هم رفته شش کتیبه روی بدنه و قسمت مسندگاه آن با خط کوفی کنده‌کاری شده است. آیه‌الکرسی، آیه ۵۷ تا ۵۹ سوره یونس، آیه ۲۸۵ سوره بقره، آیه ۷۳ سوره زمر و اسما الحسنی ازجمله آنها هستند (تصویر۳-۲).

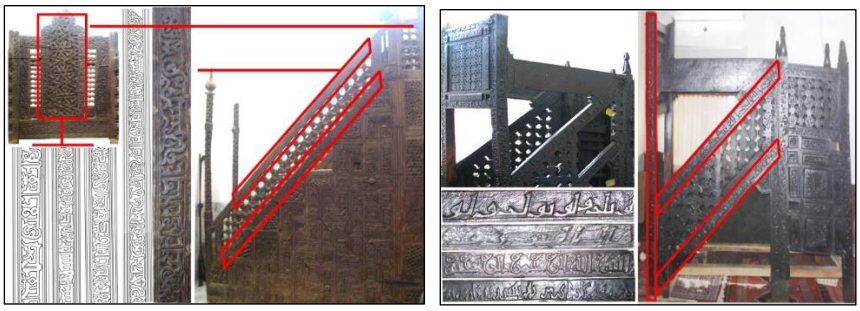

تصویر ۳-۲- کتیبه‌های: (راست) منبر مسجد روستای مشکول اردبیل(ملکی گلندوز و محمدی، ۱۳۹۱: ۱۱)، (چپ) امامزاده اسماعیل روستای برزرود نطنز (هاشمی، ۱۳۹۳: ۴۶)

درون مسجد جامع ندوشن یزد منبر تاریخی متعلق به سال ۵۴۶ ه.ق وجود دارد که قسمت‌های از بدنه‌ی آن در موزه متروپلیتن نیویورک نگهداری می‌شود. البته منبر مطابق نمونه‌ی اصلی بازسازی و احیا شده است. چهار کتیبه با محتوای: آیه ۱۸۶ سوره بقره، آیه ۹ سوه جمعه، آیات ۱۳۲ تا ۱۳۵ سوره آل عمران (آیه ۱۳۵ تا یغفرالذنوب نوشته شده) و آیه ۶۴ سوره غافر با خط کوفی بر روی آن کنده‌کاری شده است. همچنین آیه ۳ تا ۵ سوره الملک (از اواسط آیه ۳ تا اواسط آیه ۵) بر روی بدنه منبر با همان رسم الخط نیز حفر شده است. همچنین در زیارتگاه امامزاده صاحب روستای فریزهند نطنز منبری تاریخی دیگری وجود دارد که در سال ۵۸۷ه.ق ساخته شده است. تعداد ۵ کتیبه بر روی این منبر با خط کوفی با محتوای: سوره توحید، آیه ۳۵ تا ۳۷ سوره نور و آیه ۱ تا ۲ سوره

مومنون، مشاهده شده است. البته کتیبه‌های دیگری به‌دلیل تخریب لبه‌ی پله‌ها و پوشش با بست و تسمه‌های فلزی، نیز هستند که قابل قرائت نبوده‌اند(هاشمی، ۱۳۹۳: ۵۰) (تصویر ۳-۳).

تصویر ۳-۳- کتیبه‌های: (راست) منبر امامزاده اسماعیل برزرود نطنز،(هاشمی، ۱۳۹۳: ۵۲) (چپ) منبر مسجد ندوشن(نگارندگان)

۳-۲- قرن ۷ تا ۸ ه‌ق (ایلخانی)

تاکنون از قرن ۷ه.ق در ایران منبر تاریخ‌داری شناسایی نشده است. اما در سده‌ی هشتم چهار منبر دارای تاریخ، برجای مانده است. سال ۷۰۴ ه‌ق در مسجد لات قاضی روستای ارنگه چالوس مابین چالوس و کرج منبری با هشت کتیبه ساخته شده است. آنها با خط نسخ و با مضامین: سوره قدر، سوره توحید، آیه الکرسی، دعایی مبنی بر حمد خدا و یک بیت شعر بر روی بدنه حفر شده‌اند(شناسنامه ثبتی اثر). از بلندترین منابر چوبی ایران با سال ساخت ۷۱۱ ه.ق، متعلق به مسجد جامع شهر نایین است. تعداد شش کتیبه از، آیات ۱۲۰ سوره مائده و ۱۸۹ سوره آل عمران، شعارهای مذهبی، تاریخ ساخت، نام واقف و هنرمند سازنده، با قلم‌های ثلث و نسخ بر روی این منبر نفیس نقش بسته است (تصویر ۴-۳).

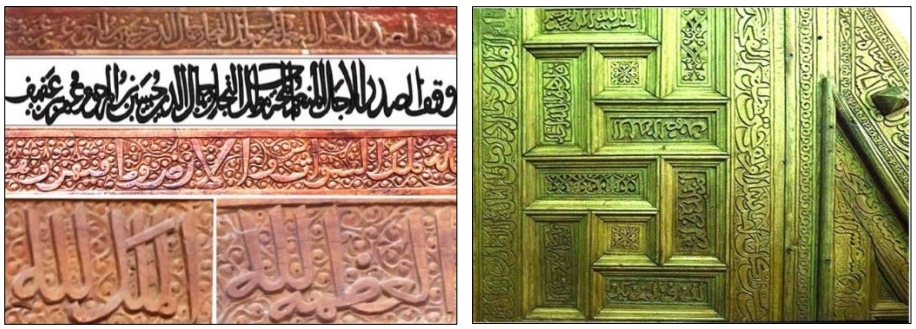

تصویر ۳-۴- کتیبه‌های: (راست) منبر مسجد روستای ارنگه چالوس ،(چپ)مسجد جامع نایین (نگارندگان)

منبر بعدی در مسجد امام حسین (ع) روستای جوین شهر سرخه قرار دارد. این منبر کوچک و کم آرایه در سال ۷۲۷ ه.ق ساخته شده که دارای چند کتیبه با عناوین: شهادتین، دعا، نام سازنده و کاتب با رسم‌الخط نسخ بر روی بدنه آن نقر شده است. منبر تقریباً سالم و به همراه منبر ارزشمندی دیگری در موزه ایران باستان نگهداری می‌گردد که منسوب به مسجد جامع سوریان شهر بوانات است. منبر در سال ۷۷۱ه.ق ساخته شده که شهادتین، آیه ۲۵۵ سوره بقره و نام حامی و سال ساخت در قالب پنج کتیبه با خطوط ثلث و نسخ بر روی آن، کنده‌کاری شده است (تصویر ۳-۵).

تصویر ۳-۵- منبر مسجد جامع سوریان شهر بوانات (نگارندگان)

روستای اسنق در اطراف شهر هریس واقع شده است. درون مسجد روستا یک منبر ایلخانی قرار داشت که امروزه فقط کتیبه‌های آن، بر روی دیوار مسجد نگهداری می‌شود و مابقی اجزای آن از بین رفته است. آنها به‌صورت مجزا روی قسمتی از دیوار مسجد آویخته شده‌اند و با توجه به قرائت آنها، به‌نظر می‌رسد که برخی از قسمت‌های کتیبه مفقود شده است. بهرحال مضاف بر نام بانی و تاریخ ساخت (۷۳۵ه.ق) حدیثی از پیامبر اکرم (ص) با خط رقاع روی این پانل‌ها کنده‌کاری شده است. از دیگر منبرهای چوبی متعلق به دوره ایلخانی، منبر الجایتو در مسجد جامع اصفهان است. در هفت کتیبه آیه ۱۹ سوره آل عمران و کلمات الله، ربی و محمد با خطوط ثلث و کوفی بنایی بر روی بدنه و در میان لقط گره‌های هندسی بر روی آن کنده‌کاری شده است (تصویر ۳-۶).

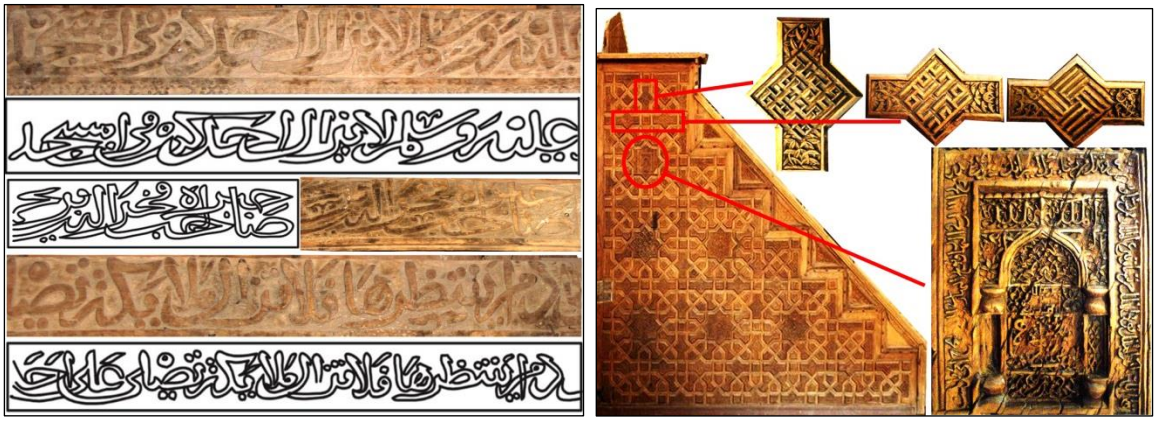

تصویر ۳-۶- کتیبه‌های: (راست) مسجد جامع اصفهان، (چپ) مسجد روستای اسنق هریس (نگارندگان)

۳-۳ - قرن ۹ تا ۱۰ ه‌ق (تیموری)

یکی از آثار تاریخی با ارزش فرهنگی و هنری قرن نهم هجری قمری در منطقه گلپایگان، مسجد جامع روستای سرآور است. در این مسجد از منبر تاریخی به سال ۸۱۱ ه.ق نگهداری می‌گردد. کتیبه‌های: آیت الکرسی، اسماء الحسنی، واقف، تاریخ ساخت و سازنده بر روی قسمت بالای بدنه، نرده و مسندگاه منبر با خط نسخ حفر شده است. از دیگر منابر چوبی تاریخی در مسجد جامع گرگان واقع شده است که تاریخ ساخت ۸۹۵ ه.ق را بر روی خود دارد. بر روی بدنه این منبر و درون لقطهای هندسی، صلوات کبیر و

نام حامی در سردر ورودی با قلم ثلث، کنده‌کاری شده است. البته دو تاریخ دیگر مربوط مرمت و بازسازی در دوره‌های صفوی و افشاریه با خط نستعلیق بر روی سردر حفر شده است (تصویر ۳-۷).

تصویر ۳-۷- کتیبه‌های منابر (راست) مسجد سرآورگلپایگان (چپ) مسجد جامع گرگان (نگارندگان)

یکی دیگر از منبرهای باشکوه دوره تیموری در مسجد گوهرشاد واقع شده است. این منبر در دوره قاجار و اوایل پهلوی با نام صاحب شاه و سپس با نام صاحب‌الزمان میان مردم شهرت یافت (حسینی، ۱۳۸۹: ۱۳۵). یک کتیبه در پیشانی پله ورودی یکی با خط ثلث نام سازنده «سلطان حسن بن نجار کرمانی» و دیگری روی مقصوره درون یک دایره عبارت «الخطبه و وعید المومنین» کنده‌کاری شده است. همچنین در قسمت سردر، یک حدیث از پیامبراکرم (ص) به خط کوفی نیز نقر شده است (تصویر ۳-۸).

تصویر۳-۸- کتیبه‌های منبرمسجد گوهرشاد (نگارندگان)

۳-٤ - قرن ۱۰ تا ۱۱ هق (صفوی)

یکی از منبرهایی که دارای متنوع‌ترین کتیبه‌نویسی در دوران صفوی است را می‌توان در مسجد پاچنار روستای وشنوه در اطراف کهک استان قم، یافت نمود. خوشبختانه بعد از آسیب‌های فراوان به این منبر، به همت سازمان‌های متولی مجدد بازسازی و مرمت شده است. کتیبه‌هایی همگی به خط ثلث به دو زبان عربی و فارسی نگارش شده‌اند. آیۀالکرسی، صلوات کبیر، بخشی از آیه ۱۳ سوره صف، آیه ۳۱ سوره تغابن، آیه ۸ سوره آل عمران، چند خط ابتدای دعای نادعلی، شعر علی حُبّه جَنّه، یک بیت شعر در فضیلت مرتضی رضی الله عنه از کتاب الهی نامه عطار نیشابوری، عبارت یا محمد یا علی، نام واقف، خطاط و سال ساخت، کتیبه‌های تحریر شده بر روی بدنه این منبر هستند. البته دوکتیبه دیگر وجود داشت که به جهت فرسایش قابل قرائت نیست (عرب، ۱۳۹۵: ۱۲۰).

منبر مسجد جامع اقلید در استان فارس ازجمله منابر تاریخ‌دار صفوی است که کتیه‌های آن شامل: صلوات کبیر و بخشی از دعای نادعلی و نام واقف و تاریخ ساخت در چند قاب بر روی بدنه منبر با خط نسخ، است. از دیگر منابر این دوره منبر مسجد جامع بروجرد است. بر روی بدنه و در میان لقط‌های هندسی این منبر عظیم ولی کم پیرایه، نام سازنده و تاریخ ساخت آن، همین‌طور چهار بیت شعر فارسی با خط ثلث حفر شده است. این اشعار احتمالا توسط یکی از شاعران محلی سروده شده است (تصویر ۳-۹).

تصویر ۳-۹- (راست) کتیبه‌های منبر مسجد جامع بروجرد (چپ) مسجد پاچنار قم (نگارندگان)

ازجمله منابر دیگری که در دروه‌ی صفویه ساخت شده منبر حسینه بالاده نوش‌آباد شهرستان آران و بیدگل است. کارشناسان سازمان میراث فرهنگی و صنایع دستی قدمت آن را بر اساس نوع ساخت و شیوه‌های تزیین به دوره صفوی نسبت می‌هند. بر لبه بدنه منبر صلوات کبیر و آیه الکرسی با خط نسخ نگاشته شده است. همچنین نام واقف آن بر پیشانی لبه آخرین پله منبر کنده‌کاری شده است. آخرین نمونه از منابر دوره صفوی، منبری است با نام منبر شاه عباس اصفهان در موزه چهل‌ستون اصفهان قرار دارد که منتسب به شاه عباس است. این منبر کوچک سرتاسر با ورقه‌های خاتم پوشیده شده است و دو بیت شعر محتشم کاشانی در وصف شهدای کربلا با خط نستعلیق و با تکنیک معرق روی بدنه نصب شده است (تصویر ۳-۱۰).

تصویر ۳-۱۰- (راست) کتیبه‌های منبر چهلستون اصفهان (چپ) منبر حسینه بالاده نوش‌آباد شهرستان آران و بیدگل (نگارندگان)

۳-۵ - قرن ۱۲ ه‍ق تا اواخر حکومت قاجار

علی‌رغم اینکه منبرهای متعددی از این دوره برجای مانده است اما تقریباً افزون بر نیمی از آنها بدون کتیبه هستند. منبر نظرگاه امام علی (ع) در یک زیارتگاه موسوم به همین نام و از معدود آثار چوبی تاریخی در شهر اسفراین خراسان شمالی، ازجمله‌ی آنهاست. طبق کتیبه‌های تحریر شده بر روی آن، منبر توسط هنرمندان بومی ساخته شده است. از بارزترین مشخصه‌های این منبر، نگارش و

تحریر ابیات متعدد با جوهر در زمان ساخت و بعد از آن می‌باشد به‌نحوی که نام سازنده و تاریخ ساخت درغالب چهار بیت شعر روی بدنه نقر شده است. از جمله دیگر ابیات: دو بیت شعر در وصف ظهور امام زمان (عج) و یک رباعی در وصف عزادارن حسینی است.

در بافت قدیم روستای کهنه دهستان بیدشهر لارستان استان فارس، مسجد جامعی قرار دارد که منبر چوبی آن در اواخر قرن ۱۲ه.ق ساخته شده است. تنها کتیبه مذهبی بر روی بدنه این منبر، شهادتین است. همچنین در قالب چند بیت نام حامی، سازنده و تاریخ ساخت ذکر شده است. در همین زمان منبر دیگری در حسینه امام حسین منطقه توده نوش‌آباد آران و بیدگل ساخته شده است. مضاف بر نام سازنده و تاریخ ساخت، صلوات بر چهارده معصوم بر روی قسمت فوقانی بدنه حک شده است. منبر بعدی متعلق به مسجد حکیم اصفهان است. در این بنا، دو منبر قاجاری چوبی وجود دارد. منبر اصلی (بزرگتر) که حدودا متعلق به ۲۰۰ سال پیش است در کنار محراب اصلی بنا قرار دارد (شیر نژادی، ۱۳۹۹: ۳۶). تنها کتیبه منبر بزرگ مسجد، شهادتین می‌باشد که با خط کوفی بنایی درون یکی از لقطهای هندسی روی بدنه منبر مزین شده است (تصویر ۳-۱۱).

تصویر ۳-۱۱- (راست) کتیبه‌های منبر مسجد حکیم اصفهان، (چپ) منبر نظرگاه امام علی (ع

از منابر کتیبه‌دار قرن ۱۳ه.ق جغرافیای آذربایجان، منبرهای مساجد: میرزاعلی اکبر اردبیل،(تصویر ۱۴) کریم خان تبریز و میرزایی نجفی زنجان نیز هستند. این کتیبه‌ها به‌ترتیب: آیه ۱۳سوره صف، آیه ۱۸ سوره توبه؛ عبارت یاقاضی الحاجات؛ آیه ۱۲۶ سوره نحل، و دو بیت شعر مذهبی، عمدتاً با تکنیک مشبک‌کاری بر روی بدنه و نشیمن‌گاه آنها، نقش بسته‌اند (تصویر ۳-۱۲).

تصویر ۳-۱۲- (راست) مسجد میرزایی نجفی زنجان (چپ) مسجد کریم خان تبریز (نگارندگان)

در مسجد ساری (جامع) منبری قاجاری وجود دارد که کتیبه‌ی از آیه ۸۶ سوره هود به‌صورت منفرد بر روی بدنه نصب شده است. با توجه به تصاویر قدیمی‌تر از منبر و مراجعه حضوری نگارندگان، احتمال کامل بودن آیه در قالب کتیبه‌های منفرد و با فاصله از یکدیگر بسیار زیاد است. متاسفانه آنها در دهه‌های اخیر مفقود شده‌اند (تصویر ۳-۱۳).

تصویر۳-۱۳- (راست) کتیبه منبر مسجد جامع ساری (چپ) حسینه امام حسین توده آران و بیدگل (نگارندگان)

دو منبر قاجاری دیگر در مسجد جامع چالشتر و مسجد جامع شهرکرد واقع شده است. منبر چالشتر دارای کتیبه‌های تاریخ و نام واقف، آیه الکرسی و سوره ناس است. همین شرایط در منبر مسجد جامع شهرکرد حاکم است و به‌جای مضامین قرآنی، اشعار ترجیع بند مشهور محتشم کاشانی در وصف شهدای کربلا با خط نستعلیق، درون لقطهای هندسی بدنه منبر کنده‌کاری شده است (تصویر ۱۴).

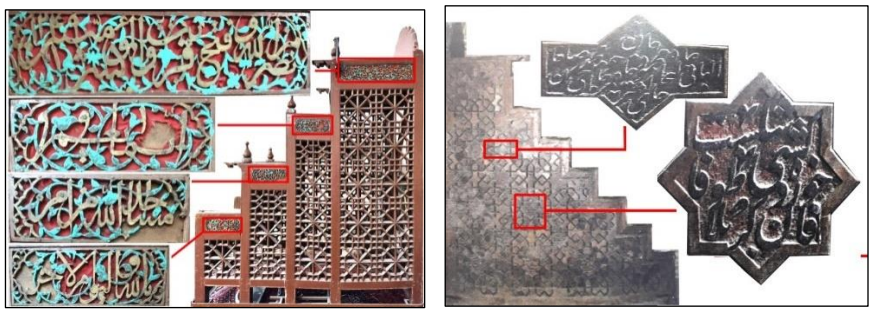

تصویر ۳-۱۴- (راست) کتیبه‌های، مسجد جامع شهرکرد (چپ) میرزاعلی اکبر اردبیل (نگارندگان)

دو منبر کتیبه‌دار دیگر از دوره قاجار در موزه‌ی کاخ گلستان تهران و آستان قدس رضوی محفوظ است. هر دو نمونه تماما با ورقه‌های خاتم مزین شده‌اند. آن چیزی که از کتیبه‌های آنها نمایان است، گویا این منابر مشخصا به‌ترتیب، برای ناصرالدین شاه و صحن حضرت رضا (ع) ساخته شده است. سازندگان این مسئله را در غالب چند بیت روی بدنه منابر ذکر نموده است. (تصویر ۳-۱۵)

تصویر ۳-۱۵- کتیبه‌های منبر(راست) محفوظ آستان قدس رضوی (چپ) موزه‌ی کاخ گلستان (نگارندگان)

٤- تحلیل کتیبه‌ها

هستی و چیستی کتیبه‌ها در آثار هنرمندان مسلمان را می‌توان تابع عوامل مختلفی دانست. نوع مواد و مصالح و خط، متن و مضمون، ترکیب‌بندی، تناسبات و کیفیت اجرا، هر یک سهمی مجزا در این بین برعهده دارند (مکی نژاد، ۱۳۸۸: ۳۰). عموماً آن‌ها از ممزوج شدن و در کنار هم قرار گرفتن خط و نقش به دست می آیند که دارای دو جنبه‌ی تزیینی و آگاهی‌رسانی بوده‌اند. به‌نظر می‌رسد که این دوسویگی کتیبه‌ها با محل و نوع محصول عرضه شده مرتبط است. بر اساس اهداف تحقیق، محتوای موضوعی کتیبه‌های منابر چوبی را می‌توان به سه دسته عمده: کتیبه‌های قرآنی، ادعیه (اذکار، حدیث) و اشعار تقسیم نمود. این دسته‌بندی باتوجه به مضامین دینی کتیبه‌های منابر چوبی صورت گرفته و نزدیک به دسته‌بندی پژوهشگران این حوزه در طبقه‌بندی مضامین کتیبه‌هاست.

٤-١ -کتیبه‌های قرآنی

آیات قرآنی را می‌توان با اهمیت‌ترین محتواهای به‌کار رفته در منابر چوبی برشمرد. انتقال پیام از طریق آیات و سوره‌های خاص در این زمینه حاکی از شناخت کامل قرآن کریم نزد سازندگان و حامیان منابر چوبی بوده است. البته استعانت از علمای مذهبی – با توجه به شناخت از معانی و مفاهیم ظاهری و باطنی قرآن– در انتخاب این سوره‌ها و آیات دور از ذهن نیست. در مواردی گویا خوشنویسان به‌تنهایی این آیات را برمی‌گزیدند که در این حالت آنان افراد معمولی نبودند (شایسته‌فر، ۱۳۸۰: ۶۲). با بررسی‌های صورت گرفته، مضامین قرآنی منابر مورد بحث در قالب جدول ۱-۱ ارائه گردیده است.

جدول۱-۱- کتیبه‌های قرآنی منابر چوبی تاریخی ایران (نگارندگان)

منبر	سال ساخت	قلم	محل کتیبه	آیات	مضمون آیه	موضوع
مسجد جامع ابیانه	۴۶۶	کوفی	بدنه	ایه الکرسی	و گمراهی بر اساس نور و ظلمت و معنای رشد و غی و فرق آن دو با هدایت و ضلالت	توحید و مسیر رشد انسان
				۱، ۲۱۳– ۱۹۲	مضامین توحیدی در وصف پروردگار و تبیین مسیر رشد	
					ن ایرانی، ۴، ۱۴۰۰، دوره ۷، شماره	
مسجد نقوسان تفرش	۵۴۰	نسخ	بدنه/ مسند گاه	آیه ۱۶سوره غافر	انحصار ملک و فرمانروایی به خداوند واحد قهار، بروز مردم برای خداوند در روز قیامت	انحصار مالکیت خداوند
				آیه ۱۸ سوره آل عمران	عرفانی ترین آیات قرآن= شهادت خودِ خدا بر وحدانیتش و شهادت ملائکه به معنای شهادت همه جریان اسباب در عالم هستی	توحید و تهلیل
مسجد روستای مشکول اردبیل	۵۴۱	کوفی	بدنه/ مسند گاه	آیه‌الکرسی	– مضامین توحیدی در وصف پروردگار و تبیین مسیر رشد و گمراهی بر اساس نور و ظلمت و معنای رشد و غی و فرق آن دو با هدایت و ضلالت	توحید و مسیر رشد انسان
				بخشی از آیه ۱۶سوره غافر	انحصار ملک و فرمانروایی به خداوند واحد قهار، بروز مردم برای خداوند در روز قیامت	انحصار مالکت خداوند
				سوره توحید	انسان به وسیله توحید به اخلاص می‌رسد	توحید
امامزاده اسماعیل نطنز	۵۴۳	کوفی	نرده/ مسندگاه/ سردر	آیه‌الکرسی	مضامین توحیدی در وصف پروردگار و تبیین مسیر رشد و گمراهی بر اساس نور و ظلمت و معنای رشد و غی و فرق آن دو با هدایت و ضلالت	توحید و مسیر رشد انسان
				آیه ۵۷ تا ۵۹ سوره یونس	موعظه، رزق و فضل پروردگار برای مردم: شفا، هدایت، رحمت و شادی برای مومنین است	موعظه از جانب پروردگار برای مردم
				آیه ۲۸۵ سوره بقره	ایمان حضرت رسول و مومنین به خدا و ملائکه اش، کتابها و رسولانش– عدم جدایی میان رسولان	نبوت
				آیه ۷۳ سوره زمر	راندن دسته دسته متقین به بهشت و سلام و خوش آمد به آنها	معاد: بهشت
مسجد جامع ندوشن	۵۴۶	کوفی	بدنه/ مسندگاه/ پله	آیه ۱۸۶ سوره بقره	نزدیک بودن خداوند به بندگانش و اجابت دعای آنها و دعوت به ایمان آوردن به خداوند	رابطه خدا و بندگان
				آیه ۹ و ۱۰سوره جمعه	خطاب به مومنان در زمان ندا به نماز جمعه و امر به رها کردن خرید و فروش که این خیر آنان است.	مدیریت توجه انسان
				آیه۱۳۳–۱۳۵ سوره آل عمران	–امر به اطاعت از خدا و رسول و شتاب به سمت مغفرت خدا و بهشت متقین محبت خداوند نسبت به متقین و محسنین : انفاق، کظم غیظ و بخشش مردم و استغفار از اشتباهات	ارتباط انسان با تقوا با خداوند
				آیه ۶۴ سوره غافر	توصیف الله که رب شماست با مرحمت هایی که به انسان روا داشته	توصیف خداوند با نعمت هایش
				آیه ۴۰ سوره انفال	امر به علم اینکه خداوند بهترین مولا و بهترین یاری دهنده است	علم انسان نسبت به نصرت پروردگار
				آیه ۲۸۶ سوره بقره	تکلیف نفوس به قدر وسعت آن است. درخواست از خداوند به اندازه توان و تحمل و طلب بخشش	تکلیف انسان
				آیه ۳ تا ۵ سوره الملک	عدم هیچ گونه نابسامانی در خلقت خدای رحمان : خلقت آسمان ها	خلقت خداوند
مسجد روستای	۵۸۷	کوفی	مسند نرده/	سوره توحید	انسان به وسیله توحید به اخلاص می‌رسد	اخلاص انسان با توحید

فریزهند نطنز				آیه ۳۵ تا ۳۷ سوره نور	معرفی خداوند به‌عنوان نور آسمان‌ها و زمین در صدد بیان فضائل اهل بیت (علیهم‌السّلام) :خانه هایی که شبانه روز ذکر خداوند در آن جاری است و افرادی که به واسطه دنیا دچار غفلت از ذکر نشدند	توصیف خداوند با نور و توصیف خانه های بندگان ذاکر
				آیه ۱ تا ۲ سوره مومنون	رستگاری مومنین و خشوع آنها در نماز	مومنین و نماز
مسجد روستای ارنگه چالوس	۷۰۴	نسخ	بدنه	سوره قدر	شب قدر از هزاران شب برتر است : نزول ملائکه و روح از وقایع شب قدر است.	شب قدر
				سوره توحید	انسان به وسیله توحید به اخلاص می‌رسد	اخلاص انسان با توحید
				آیه الکرسی	مضامین توحیدی در وصف پروردگار و تبیین مسیر رشد و گمراهی بر اساس نور و ظلمت و معنای رشد و غی و فرق آن دو با هدایت و ضلالت	توحید و مسیر رشد انسان
مسجد جامع نایین	۷۱۱	ثلث رقاع	سردر	آیه ۱۲۰ سوره مائده	مالک همه چیز و قادر بودن خداوند	انحصار مالکیت خداوند
				آیه ۱۸۹ سوره آل عمران	مالک همه چیز و قادر بودن خداوند	انحصار مالکیت خداوند
مسجدسوریا ن بوانات	۷۷۱	ثلث	مسندگاه	آیه الکرسی	– مضامین توحیدی در وصف پروردگار و تبیین مسیر رشد و گمراهی بر اساس نور و ظلمت و معنای رشد و غی و فرق آن دو با هدایت و ضلالت	توحید و مسیر رشد انسان
مسجد جامع اصفهان	ایلخانی	کوفی ثلث	بدنه	آیه ۲۶ و ۲۷ سوره آل عمران	آیات تبیین نظام ربوبیت و مالکیت خداوند : مالک ملک ، قدیر، رزاق / عزت دهنده و ذلت بخش، خروج شب و روزو مرده و زنده	نظام ربوبیت و مالکیت خداوند
مسجد جامع سرآور	۸۱۱	نسخ	بدنه	آیه الکرسی	مضامین توحیدی در وصف پروردگار و تبیین مسیر رشد و گمراهی بر اساس نور و ظلمت و معنای‌رشد و غی و فرق آن دو با هدایت و ضلالت	توحید و مسیر رشد انسان
روستای وشنوه قم	۹۲۶	ثلث	بدنه/ نشیمن گاه	آیه الکرسی	مضامین توحیدی در وصف پروردگار و تبیین مسیر رشد و گمراهی بر اساس نور و ظلمت و معنای‌رشد و غی و فرق آن دو با هدایت و ضلالت	توحید و مسیر رشد انسان
				آیه ۸ سوره آل عمران	دعا برای دوام هدایت در قلب	درخواست دوام هدایت در قلب انسان
				آیه ۱۳ سوره التغابن	یگانگی خداوند و امر به توکل به او	توکل انسان به خدا
				بخشی از آیه ۱۳ سوره صف	بشارت بر نصرت و فتح مومنین	بشارت نصرت مومنین
مسجد جامع اقلید	۱۰۰۸	نسخ	سردر/ بدنه	آیه ۲ سوره بقره	قرآن بدون شک هدایت برای پرهیزکاران است	هادی بودن قرآن
حسینه بالاده نوش‌آباد	صفوی	نسخ	نرده	آیه الکرسی	– مضامین توحیدی در وصف پروردگار و تبیین مسیر رشد و گمراهی بر اساس نور و ظلمت و معنای رشد و غی و فرق آن دو با هدایت و ضلالت	توحید و مسیر رشد انسان

مسجد میرزا علی اکبر	۱۲۴۹	نسخ	بدنه/ مسند گاه	آیه ۱۳ سوره صف	بشارت بر نصرت و فتح مومنین	بشارت نصرت مومنین
				آیه ۱۸ سوره توبه	صلاحیت آباد کردن مساجد مختص مومنان و هدایت یافتگان	مومنان و آبادی مساجد
مسجد جامع چالشتر	۱۲۸۲	نستعلیق	بدنه	آیه الکرسی	– مضامین توحیدی در وصف پروردگار و تبیین مسیر رشد و گمراهی بر اساس نور و ظلمت و معنای‌رشد و غی و فرق آن دو با هدایت و ضلالت(آیه الکرسی)	توحید و مسیر رشد انسان
				سوره ناس	در سوره مبارکه ناس از شر وسوسه‌ای پناه برده شده که منشأ آن شر ابلیس است	پناه به خداوند
مسجد میرزایی نجفی	قاجار	نستعلیق ثلث	مسند گاه	آیه ۱۲۶ سوره نحل	امر به عدالت در مجازات و دعوت به صبر	عدالت و صبر
مسجد جامع ساری	قاجار	ثلث	بدنه	بخش اول آیه ۸۶ سوره هود	«بقیت الله» برای مومنین بهتر است، « بقیت الله» : آنچه بواسطه خدا باقی می شود	بقیه الله

مضامین آیات کتیبه منابر چوبی مورد بررسی در قالب ۵ دسته اصلی قابل ارزیابی است: ۱) ارتباط انسان با خداوند، مانند آیه ۱۳۵ سور آل عمران: این دسته آیات که بیشترین تعداد را میان آیات به خود اختصاص داده و به مضامینی که بیانگر ارتباط انسان با پروردگار خویش می‌باشد پرداخته است. مثلا پناه و ایمان انسان به خدا، موعظه پروردگار به مردم و مدیریت توجه انسان، توصیف خداوند با نعمت‌هایی که به انسان روا داشته است، توصیف خانه‌های بنده‌های ذاکر خداوند، ذکر مسیر رشد انسان به سمت پروردگار، درخواست دوام هدایت در قلب انسان، علم انسان نسبت به نصرت پروردگار، همچنین تکلیف انسان و نماز از جمله مهمترین آنهاست. ۲) مضامین توحیدی، مانند: آیه الکرسی، آیه ۱۸ سوره آل عمران. این دسته آیات بیشتر به شکل تسبیح یا در مورد پروردگار و توصیف او با نور و بیان خالقیت و نظام الوهیت و انحصار مالکیت خداوند بیان شده است. ۳) توصیف قرآن، نظیر آیه ۱۶ سوره غافر آیه ۳۷ سوره نور و آیاتی که به هادی بودن قرآن و البته شب قدر که محملی برای نزول قرآن بوده، پرداخته است.۴) نبوت، مثل: آیه ۲۸۵ سوره بقره: این آیات اشاره به ایمان حضرت رسول و مومنین به خدا و ملائکه‌اش و عدم جدایی میان رسولان دارد. ۵) معاد و عاقبت، همانند: آیه ۷۳ سوره زمر: این آیات به بحث معاد و بهشت و همچنین بشارت نصرت و عاقبت خیر به مومنین می پردازد. قلم کوفی در ابتدا انتخاب برگزیده کاتبان کتیبه‌ها بود اما به مرور زمان خطوط نسخ و ثلث محبوبیت بیشتری پیدا می‌نمایند.

٤-۲- ادعیه و احادیث

به جهت آثار و برکات فراوانی که دعا در زندگی فردی و اجتماعی انسان دارد، قرآن کریم با تأکید فراوان و با ابزارهای گوناگون مردم را بدان فرا می‌خواند و نسبت به سستی در عدم سود بردن از این کلید رحمت و نیک‌بختی هشدار می‌دهد (محمدی ری شهری و همکاران، ۱۳۸۹: ۲۳). از این رو پیشدستی و تقدم در دعا همواره توصیه شده است. در اصل، حدیث همچون رودخانه‌ای در گذر زمان با پدیده‌های مختلفی روبرو شده است که با درک آن زمان، می‌توان حدیث را بهتر معنا کرده و برداشت‌های درست‌تری از احادیث داشت. اطلاعات درج شده در این زمینه بر روی منابر مورد بحث، در جدول ۱-۱ دسته‌بندی شده است.

جدول۱-۲- کتیبه‌های ادعیه، اذکار و احادیث منابر چوبی تاریخی ایران (نگارندگان)

منبر	سال ساخت	قلم	محل کتیبه‌ها	ادعیه/ اذکار	مضمون	حدیث	مضمون	شهادتین
مسجد جامع ابیانه	۴۶۶	کوفی	مسندگاه	هو العلی الکبیر لا اله الا الله محمد رسول الله علیا ولی الله حقا حقا الملک لله- الله- العظمه لله	اذکار توحیدی شهادتین مالکیت و عظمت خداوند			
مسجد نقوسان تفرش	۵۴۰	نسخ	بدنه مسندگاه	لا اله الاالله هو سبحان الله و الحمدالله الله الذی الله الملک الله	تهلیل، تسبیح و تحمید مالکیت خداوند			✓
روستای مشکول اردبیل	۵۴۱	کوفی	بدنه نرده	الملک الله الواحد القهار	اذکار توحیدی	لکاتبه و لقاریه و لمن یکن فیه و لمن قال آمین رب العالمین فمن	ثواب اعمال	✓
امامزاده اسماعیل نطنز	۵۴۳	کوفی	سردر	الملک	مالکیت خداوند			
روستای ارنگه چالوس	۷۰۴	نسخ	بدنه	الحمدالله الذی رفع السماء بقدرته و بسط الارض بعظمته و سخر الشمس والقمر والنجوم بامره و	تحمید خداوند در افعال او و خلقت طبیعت			
مسجد جامع نایین	۷۱۱	رقاع	مسندگاه	الملک الله – العظمه الله	مالکیت و عظمت خداوند			
روستای جوین سرخه	۷۲۷	نسخ	مسندگاه					✓
مسجد روستای اسنق هریس	۷۳۵	رقاع	نامعلوم			قال النبی صلی الله علیه و سلم من بنی مسجد لله [بَنَى اللهُ لَهُ بَيتا اوسع منها فِی الجَنَّةِ] .... دمرا ینتظرها فلاتزال ملائکه تصلی علیه [ما دام فی مصلاه] اللهم صلی علیه اللهم ارحمه و لا یزال احدکم فی [صلاۀ ما انتظر الصلاۀ]	پاداش ساخت و بنای مسجد	
مسجد سوریان بوانات	۷۷۱	ثلث	در					✓
مسجد جامع اصفهان	اواخر ۸۰۰	کوفی	بدنه	الله- یا محمد محمد – الله اکبر	اذکار توحیدی و نبوی			
مسجد جامع سرآور گلپایگان	۸۱۱	نسخ	مسندگاه	الله مفتح الابواب	اذکار توحیدی			
مسجد جامع گرگان	۸۹۵	ثلث	بدنه	صلوات کبیر (صلوات بر ۱۴ معصوم)	صلوات			

مسجد گوهرشاد	تیموری	کوفی	سردر مقصوره			قال النبی: الدنیا ساعه فاتخذوها طاعه- الخطبه و وعید المومنین	توصیه به طاعت	
روستای وشنوه قم	۹۲۶	ثلث	بدنه مسندگاه	ناد علیا مظهر العجائبی [العجائب]* تجده عونا لک فی النوائبی [النوائب] کل هم و غم سینجلی * بولایتک یا علی یا علی یا علی یا علی یا علی- صلوات کبیر یا محمد یا علی	مدح امیرالمؤمنین صلوات بر ۱۴ معصوم			
مسجد جامع اقلید	۱۰۰۸	نسخ	سردر بدنه	صلوات کبیر- بخش اول دعای نادعلی	مدح امیرالمؤمنین صلوات			
حسینه بالاده نوش‌آباد	صفوی	نسخ	نرده	صلوات کبیر	صلوات			
مسجد جامع اوز لارستان	۱۱۹۴	نسخ	بدنه					✓
مسجد کریم خان تبریز	۱۲۴۲	ثلث	مسندگاه	یا قاضی الحاجات				
حسینه امام حسین نوش آباد	۱۲۹۳	نسخ	بدنه	صلوات کبیر	صلوات			
مسجد جامع ساری	قاجار	نسخ نستعلیق	بدنه	یا قائم آل محمد- یا ابا صالح المهدی- یا مولاتی فاطمه الزهرا	ذکر نام معصومین			

عمدتاً، تهلیل، تکبیر، تحمید و تسبیح پروردگار، به اشکال گوناگونی در غالب ادعیه و اذکار بر روی منابر حک شده‌اند. البته ذکر نام حضرت رسول و بیان انحصار عظمت و ملک برای خداوند را به آن نیز باید اضافه کنیم. مشخصا حمد خداوند به واسطه خلقت آسمانها و زمین و خورشید و ماه و ستارگان همچنین عبارت الملک لله (انحصار مالکیت برای خداوند) از مصداق بارز آن است. با شروع دوران صفویه مضمون کتیبه‌ها عمدتا به‌صورت عبارات و اذکار شیعی، صلوات بر ائمه اطهار و ذکر نام شریف آنها درج می‌گردد.

البته کتیبه‌نگاری احادیثی با مضمون ثواب اعمال و یا توصیه به طاعت و عبادت بایستی به آن اضافه نمود چرا که کارکرد منابر موعظه در مساجد و محل عبادت مومنین و برای رشد انسانها و مدیریت توجه آنها و ارتقای عملکردشان به سوی خیر با بهره‌جویی از مضامین قرآنی، رهنمود پیامبران و در نهایت نیل به عاقبت خیر است.

٤-۳ - اشعار ادبی

شعر فارسی در طول تاریخ مملو از انس و شیدایی به خاندان پیامبر (ص) و دلدادگی به مقام امامان معصوم (ع) است. نتیجه این امر، خلق اشعار فاخر و زیبایی در مدح و منقبت آنان بوده که بخشی ناگسستنی از دیوان‌های شاعران این سرزمین به شمار می‌رود. این متون ادبی در طی تاریخ اسلامی ایران بارها مورد استفاده قرار گرفته است که منابر چوبی نیز از این دسته مستثنی نیستند. این مضامین در قالب جدول ۱-۳ نیز ارائه شده‌اند.

جدول ۱-۳- متون ادبی (اشعار) بر روی منابر چوبی تاریخی ایران (نگارندگان)

منبر	سال ساخت هق	قلم	محل کتیبه-ها	شعر	موضوع
روستای مشکول اردبیل	۵۴۱	کوفی	سردر	یاد کردم روزگار گر من نمانم بسی روزگار من بمیرم این بماند یادگار	در مورد سازنده
روستای ارنگه	۷۰۴	نسخ	بدنه	یک بیت شعر با محتوای دعوت به زیستن با عدالت	عدالت
روستای وشنوه قم	۹۲۶	ثلث	بدنه	شعر علی حبه جنه: «علی حبه جنهٔ /قسیم النار و الجنهٔ / وصی المصطفی حقا/ امام الانس و الجنه»/ یک بیت شعر از کتاب الهی نامه: ز مشرق تا به مغرب گر امام است/ علی [و] آل او ما را تمامست	مدح و تکریم اهل بیت
مسجد جامع بروجرد	۱۰۶۹	ثلث	بدنه	شکر که ز الطاف خدای جهان / یافت زنو زیب زمین و زمان / «یار محمد» چو به اخلاص دل / کرد تمام منبر آن آستان / منبری آن سان که زبس رفعتش / شد بره ی عرش برین نردبان / از پی تاریخ چنان منبری/ گفت خرد منبر اخلاص دان	در مورد سازنده منبر
مسجد شاه عباس	صفوی	نسخ	مسندگاه	باز این چه شورش است که در خلق آدم است	مدح و تکریم اهل بیت
نظرگاه امام علی گرمه	۱۲۲۹	نسخ	مسندگاه بدنه	یا صاحب الزمان سرجدت شتاب کن عالم ز دست رفت تو پا در رکاب کن/ برای تعزیه داران و ذاکران حسین / اساس منبری افنکده کرده بنیانش/ منبریست که نه پایه چرخ گردون را/ کسی بیاد ندارد اگر کند یادش/ پی رضای حسینش چه ساخته است علی/ علی از لطف صاحب منبر رسد به فریادش علی استاد ماهر منبری ساخت/ که پیشش منبر گردون بود پست / پی تاریخ آن منبر ضمیری / بگفتا گیردش حب علی دست	مدح و تکریم اهل بیت
مسجد جامع اوز لارستان	۱۱۹۴	نسخ	سردر	درزمان وحید و عصر زمان/ حاجی احمد بحر علوم خبیر/ گشت تعمیر باب از اوقاف/عامر آن حسین حاجی میر / شد به سعی وکیل بیت الله/امر مذکور انتظام پذیر/ بد محمدامین غریق گناه/ مستحق کرامت از تقصیر/عمل احمد بن ابراهیم/ صاحب صنعت از قلیل و کثیر / سال تاریخ آن ز بعد چهار/از هزار و صد و نود بپذیر	در مورد سازنده منبر

منبر کاخ موزه گلستان	۱۲۷۴	نستعلیق	مسندگاه	هو الله الباقی خدایا تا جهان باشد نگهدار آن جهان بان را شهنشه ناصرالدین شاه سلطان ابن سلطان را	تمجید پادشاه
حسینه امام حسین نوش آباد	۱۲۹۳	نسخ	پله	در فوق عرش مسند پرچیده جای کیست/ صاحب عزا خداست خدای عزای کیست	مدح و تکریم اهل بیت
موزه آستان قدس رضوی	۱۳۰۱	نستعلیق	مسندگاه	این منبر خاتم که در ایوان رضا/ هاشم بیکش نهاد بهر شهدا/ تاریخ بناش گشته صابر جاوید/ از آه و فغان و ناله ما پیدا	در مورد سازنده منبر
مسجد میرزایی نجفی	قاجار	نستعلیق	مسندگاه	قطب دین میرزا ابوالقاسم/ چون برآید بعرشه منبر، خلق را اینچنین به گمان آید/ که نشسته به عرشش پیغمبر	احتمالا تمجید پادشاه یا سخنران
مسجد جامع شهرکرد	قاجار	نستعلیق	بدنه	باز این چه شورش است که در خلق آدم است	مدح و تکریم اهل بیت

اشعاری که در مدح و تکریم اهل بیت عصمت و طهارت سروده شده‌اند بیشترین فراوانی را در بین آثار مورد بحث داشته‌اند. طبیعتاً این موضوع با کارکردهای مذهبی و فرهنگی منبرها ارتباط مستقیمی داشته است. به‌نحوی‌که منابر عموماً محل ذکر و یاد اهل بیت عبادت و محملی برای توسل و تمسک به کلمه الله می‌باشد. مثلا بر طبق روایات ذکر علی (ع) جزء عبادت مسلیمن محسوب می‌گردد. این اشعار عمدتا بعد از حکومت صفویه با قلم نسخ و نستعلیق در قسمت بدنه و مسندگاه بر روی منابر ظاهر شده‌اند. تمامی این توضیحات به وضوح در نمودار ۱-۱ مشخص گردیده است.

نمودار ۱-۱- درصد مضامین منابر چوبی دوره سلجوقی تا قاجار در ایران (نگارندگان)

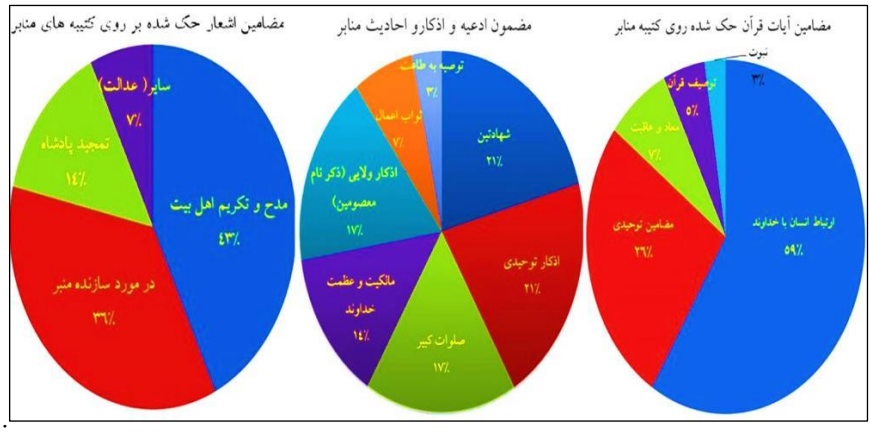

۵- بحث در یافته‌ها

برای درک صحیح و جامعه شناسانه کتیبه‌های تاریخی، بررسی آنها در محیط فرهنگی و سیاسی زمان ایجاد اثر، ضروری به‌نظر می‌رسد. از طرفی به‌دلیل گستردگی تاریخی نمونه‌های مورد بحث، تفکرات، آیین و مسلک‌های مختلفی حکمفرما بوده‌اند. درواقع تطبیق کتیبه هر منبر با شرایطهای فرهنگی و سیاسی حاکم دوران خویش مستلزم منابع غنی از داده‌های علمی دست اول می‌باشد که در این مقال نمی‌گنجد. طبیعی است متناسب با کارکردهای منبر کتیبه‌های روی آنها، عمدتا در چارچوب مضامین مذهبی بوده

باشد. با توجه به بررسی‌های به‌عمل آمده می‌توان خط سیر مشخصی برای هرکدام از محتوای مورد بررسی درنظر داشت که در نمودار ۲ به وضوح ذکر شده است. آن‌چیزی که می‌توان گفت اینچنین است. به روشنی تاکید بر آیات قرآنی و ادعیه و اذکار در سده ۴ و ۵ هجری قمری قابل رصد است. بسیاری از محققان از این دو سده به‌علت، تقویت باورهای مذهبی و حمایت حاکمان از هنر دینی به‌عنوان دوران طلایی هنر اسلامی نام برده‌اند. به‌نظر می‌رسد که سیطره مضامین اشاره شده ابزاری برای ترویج باورهای حاکمان مسلمان در کالبد هنر بوده است. همچنین ثبات سیاسی و اقتصادی این دوره‌ها با روی کار آمدن سلسله‌هایی همچون سامانیان و سلجوقیان، امکان سرمایه‌گذاری در هنر و معماری را فراهم آورد که در نتیجه آن حاکمان با هدف ترویج آموزه‌های دینی به سفارش و ساخت ابنیه و آثار مذهبی مانند منابر چوبی پرداخته‌اند. در دوره‌ی بعدی هم مجدد همین مضامین البته با شیب نزولی مشاهده شده است. در واقع در قرون ۶ و ۷ ه.ق نیز هنر به عنوان ابزاری برای مشروعیت بخشی حکومت و تقویت آموزه‌های مورد استفاده قرار گرفته است. ساخت مساجد، مدارس، زیارتگاه‌ها و بناهای مذهبی باشکوه در این دوره، را می‌توان نشانی از اهمیت دین در جامعه و حمایت حاکمان از هنر دینی دانست. بنابراین حمایت حاکمیت از هنر دینی، باعث گردید تا هنرمندان به خلق آثاری با مضامین مذهبی تشویق شوند.

اگر چه در سده ۸ و ۹ ه.ق درونمایه‌های مذهبی مجددا مورد تاکید اکثر کتیبه‌نویسان قرار گرفته است اما به‌تدریج مضامینی چون احادیث، ادعیه و اذکار پایاپای محتوای قرآنی تحریر می‌شود. دلایل متعددی را می‌توان در این خصوص متصور شد. تقویت هویت شیعی (مذهب رسمی ایران) توسط شاهان صفوی باعث تجلی، توسعه و گسترش هنر دینی شده است. استفاده ابزاری شاه عباس از هنر به عنوان تقویت قدرت و مشروعیت بخشیدن به حکومت خود یکی از نمود آنهاست. ناگفته نماند که عرفان و تصوف شیعی به شدت تحت تأثیر آموزه‌های شیعه دوازده امامی قرار داشت و مفاهیمی نظیر امامت، ولایت و حب به اهل بیت در آن برجسته است.

از سده ۱۲ تا اواخر دوره قاجار به یکباره اشعار (عموما مذهبی) به‌تنهایی بیشترین کمیت را مابین دیگر مضامین داراست. اگر بپذیریم که دوره قاجار، دوره گذار از نظام آموزشی سنتی به نظام آموزشی مدرن بوده باشد، افزایش استفاده از اشعار مذهبی بر روی کتیبه‌ها را شاید نتیجه‌ی تعامل این سیستم با عواملی چون: فرهنگ دینی، اوضاع اجتماعی دانست. از دیگر سو، احتمالا اشعار روش آسان‌تری جهت انتقال مفاهیم دینی به زبانی ساده و روان برای مردم عادی بوده باشد. نگارش برخی اشعار به زبان فارسی و با خط نستعلیق شاهدی بر این مدعاست. استفاده از اشعاری که در ایام سوگواری مهم شیعیان مانند شعر معروف محتشم کاشانی در وصف عزای اباعبدالله (باز این چه شورش است) نشانه‌ای از مقبولیت و جایگاه ویژه منابر در بین اقشار جامعه عادی قاجاری دانست. از این رو، سفارش ساخت منابر چوبی مزین به اشعار مذهبی، می‌تواند نشانه‌ای از تقوای دینی و جایگاه اجتماعی سفارش‌دهنده بوده باشد، تا جای که بسیاری از افراد متمکن و منتفذ، با ساخت این منابر به دنبال کسب محبوبیت و اعتبار اجتماعی بوده‌اند. (نمودار ۵–۲)

نمودار ۵-۲- سیر استفاده از مضامین کتیبه‌های منابر چوبی تاریخی ایران (نگارندگان)

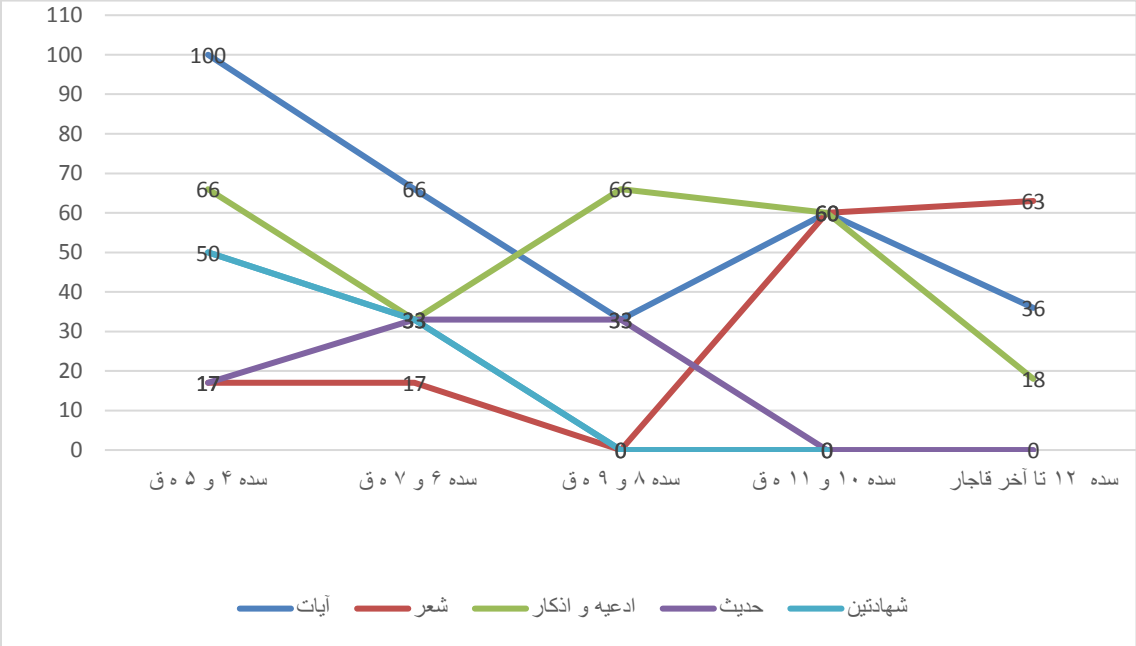

نتیجه‌گیری

در راستای پاسخ به سوال اصلی تحقیق می‌توان گفت: علی‌رغم شکوفایی زبان و ادبیات فارسی در سده‌های ۴ و ۵ هجری قمری، بیشتر کتیبه‌های منابر چوبی را آیات قرآن با مضامین ناب توحیدی شامل شده است. که حاکی از تقویت هویت اسلامی و حمایت همه جانبه و ترویج آموزهای دینی از سوی حاکمان محلی است. تقریبا این روند تا تشکیل و سیطره حکومت رسمی شیعی (صفویه) در ایران با شیب نزولی ادامه دارد. به نحوی که به‌تدریج، احادیث، ادعیه و اذکار بیشتر از سایر مضامین مورد استقبال کتیبه‌نویسان قرار گرفته است. از دوره صفوی، مضامین شیعی به‌طور چشمگیری بر روی منابر حک شده است. به‌نحوی که تدریجا در سده‌های بعدی مضامین آیات تغییر نموده و به سمت فضای انسانی و ارتباط انسان با خداوند و معنویات سوق پیدا نموده است. شکوفایی عرفان و تصوف شیعی در دوره صفویه تأثیر عمیقی بر فرهنگ، هنر و ادبیات ایران گذاشت. این تلفیق، باعث تغییر در رویکرد انتخاب مضامین کتیبه‌های منابر چوبی صفوی گردیده است. با چرخشی در نگاه کتیبه‌نویسان قاجار عمدتا مفاهیم دینی در قالب اشعار به چشم می‌خورد، درست بلعکس سده ۴ و ۵ هجری قمری. این چرخش ۱۸۰ درجه‌ای و توجه به ادبیات می‌تواند ناشی از عواملی چون غربی‌گرایی، جریاهای انتقادی و فکری عصر مشروطه، فراگیری صنعت چاپ باشد. در مجموع کتیبه‌نویسی بر روی منابر چوبی تاریخی ایران، ابزاری برای بیان اعتقادات دینی و ترویج آموزه‌های اسلامی بوده که بعد از حکومت صفویه، به سمت تقویت هویت شیعی سوق پیدا می‌کند با همان کارکردهای تبلیغی و بعضا اعتبار بخشی به برخی حامیان آن.

منابع

استادی، رضا. (۱۳۸۵)، شیعه و پاسخ به چند پرسش، تهران: مشعر.

الوائلی، حسن بن محمد بن حیدر (۲۰۱۳). نزهة الألباب فی قول الترمذی «وفی الباب»، جلد ۲، دار ابن الجوزی: مصر

الهی‌زاده، محمد حسن و همکاران (۱۳۹۴). بررسی محتوای کتیبه‌های مساجد خراسان در عهد تیموری، نشریه خراسان بزرگ، سال پنجم، شماره ۱۷، صص۱۱۸-۹۹.

شایسته‌فر، مهناز (۱۳۸۰). جایگاه قرآن، حدیث و ادعیه در کتیبه‌های اسلامی، نشریه مدرس علوم انسانی، شماره ۲۳، صص۹۴-۵۷.

شیخی، علیرضا. (۱۳۹۸)، مطالعه تطبیقی مضامین کتیبه ها در آثار چوبی وابسته به معماری در حرم مطهر امام رضا (ع)، فصلنامه علمی مرمت و معماری ایران، سال نهم، شماره بیستم، صص ۱۱۳-۹۱.

شیرنژادی، حاتم (۱۳۹۹) مطالعه ویژگی های فرمی و بصری منبر در نگارگری های ایران و تطبیق آن با نقوش موجود در منبرهای مساجد اصفهان، پروژه نهایی کارشناسی ارشد رشته هنر اسلامی (گرایش مطالعات تاریخی و تطبیقی)، گروه هنر اسلامی، دانشگاه هنر اصفهان.

شیشوانی، هاله (۱۳۹۸) طراحی و اجرای کتیبه پرده براساس مطالعه کتیبه های منابر چوبی سلجوقی و ایلخانی، پایان نامه کارشناسی ارشد، دانشکده هنرهای صناعی دانشگاه هنر اسلامی: تبریز.

جوادی آملی، عبدالله (۱۳۸۹). تفسیر موضوعی قرآن کریم، جلد۲، اسراء: قم.

فضائلی، حبیب الله. (۱۳۸۴)، تعلیم خط، چاپ هشتم، سروش: تهران.

محمدی ری‌شهری، محمد و همکاران (۱۳۸۹). نهج الدعاء، مترجم: حمیدرضا شیخی، جلد اول، مؤسسه علمی فرهنگی دار الحدیث: قم.

مکی‌نژاد، مهدی (۱۳۸۶). طبقه‌بندی کتیبه‌ها در معماری دوره صفوی، مجموعه مقالات خوشنویسی، گردهمایی مکتب اصفهان، فرهنگستان هنر، تهران ، ص۸۵ -۹۹.

References

Al-Waili, Hassan bin Mohammad bin Haider (2013). Nazha al-Albab in Qol al-Tirmidhi "Wafi al-Bab", Volume 2, Ibn al-Jawzi Publishing: Egypt. (in Persian)

Elahizadeh, Mohammad Hassan and colleagues (2014). Examining the content of the inscriptions of Khorasan mosques in the Timurid era, Journal of Great Khorasan, Volume 5, Issue 17, February 2015, Pages 99-118. (in Persian)

Fazaeli, Habibullah. (2005), Talim khat, eighth edition, Soroush: Tehran.

Javadi Amoli, Abdullah (2010). Tafsir Mozoiie Quran karim, Volume 2, Isra Publications: Qom. (in Persian)

Maki njad, Mehdi (2006). Classification of inscriptions in the architecture of the Safavid period, a collection of calligraphy articles, Esfahan school gathering, Art Culture, Tehran, pp. 99-85. (in Persian)

Mohammadi Ray Shahri, Mohammad and colleagues (2010). Nahj al-Dua, translator: Hamidreza Sheikhi, first volume, Dar al-Hadith Scientific and Cultural Institute: Qom. (in Persian)

Ostadi, Reza. (2006), Shia and answers to several questions, Tehran: Mashaar Publications. (in Persian)

Shaiste Far, Mahnaz (2010). The position of Quran, hadith and supplications in Islamic inscriptions, Modares Journal of Human Sciences, No. 23, pp. 57-94. (in Persian)

Sheikhi, Alireza. (2018), A comparative study of architectural wooden inscriptions in the shrine of Imam Reza, Maremat & memari-e Iran, Year 9, Number 20, pp. 91-113. (in Persian)

Shiranjadi, Hatem (2019) Studying the formal and visual characteristics of the pulpit in Iranian paintings and matching it with the motifs found in the pulpits of Isfahan mosques, Master's thesis in the field of Islamic art (historical and comparative studies), Department of Islamic Art, Isfahan Art University . (in Persian)

Shishwani, Hale (2018) Designing and making curtain inscriptions based on the study of Seljuk and Ilkhani wooden minarets, master's thesis, Faculty of Arts, Islamic Arts University: Tabriz. (in Persian)